

ПРОЄКТ «ЄВРЕЙСЬКІ ГЕРОЇ»: ЦИФРОВА РЕКОНСТРУКЦІЯ ЗАБУТИХ БІОГРАФІЙ У КОНТЕКСТІ РАДЯНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ

Історія радянського єврейства залишається однією з найскладніших та недостатньо вивчених сторінок ХХ століття. Попри значні досягнення сучасної історіографії у дослідженні Голокосту, політичних репресій та діяльності органів державної безпеки СРСР, величезний масив індивідуальних біографій представників єврейських громад досі залишається поза межами наукового дискурсу. Особливо це стосується осіб, які зазнали переслідувань за національною ознакою, ідеологічні переконання чи участь у сіоністському русі.

Традиційна біографічна історія зосереджується переважно на канонізованих постатях — політичних лідерах, видатних інтелектуалах, культурних діячах. Водночас долі рядових учасників історичних процесів, чия стійкість, переконання та вчинки заслуговують на документування та збереження у колективній пам'яті, залишаються в тіні офіційних наративів. Це створює лакуни в історичному знанні та призводить до неповноти уявлень про різноманіття форм опору, виживання та збереження національної ідентичності в умовах тоталітарного режиму.

Архівні фонди колишніх радянських органів державної безпеки містять величезний обсяг документальних матеріалів, які дозволяють реконструювати індивідуальні біографії та життєві траєкторії осіб, що підлягали оперативному спостереженню, політичним репресіям чи ідеологічному переслідуванню. Однак доступ до цих джерел залишається обмеженим, а їхня

інтерпретація вимагає спеціальних навичок критичного аналізу документації спецслужб. У цьому контексті актуальною є потреба у створенні дослідницьких платформ, які б трансформували архівні матеріали у доступний широкий аудиторії науково-популярний наратив із збереженням історичної точності та дотриманням етичних принципів.

Дослідження історії радянського єврейства набуло значного розвитку на початку XXI ст. Фундаментальні праці Г. Костирченка, О. Будницького, Є. Котлярова присвячені аналізу державної політики СРСР щодо єврейського населення, антисемітських кампаній та діяльності сіоністського підпілля. Дослідження В. Хаустова, М. Юнге, Р. Біннера розкривають механізми функціонування радянських органів державної безпеки та практики політичних репресій.

Водночас значна частина історіографії зосереджена на макроісторичних процесах, тоді як мікроісторичний підхід, що передбачає детальну реконструкцію індивідуальних біографій, застосовується рідше. Роботи З. Гітельмана, Й. Дерідера, А. Локшина демонструють плідність біографічного методу для розуміння складності єврейського досвіду в СРСР. Однак більшість біографічних досліджень присвячені видатним постатям культури, науки та політики, тоді як долі рядових учасників історичних подій залишаються недослідженими.

Розвиток цифрової гуманітаристики відкрив нові можливості для документування та популяризації історичних джерел. Проекти «Untold Stories» (USC Shoah Foundation), «Yahad-In Unum», «Arolsen Archives» демонструють потенціал цифрових платформ для збереження свідчень про Голокост та політичні репресії. Однак у пострадянському просторі бракує комплексних цифрових архівів, присвячених біографіям представників єврейських громад, які зазнали переслідувань у радянський період.

Проект «Єврейські Герої» реалізується міжнародною командою істориків-дослідників під керівництвом дослідниці єврейської історії Анни Невзлін (Ізраїль). До складу дослідницької групи входять Фреді Ротман (Ізраїль), Володимир Бірчак

(Україна), Михайло Кривицький (Польща), Катерина Малахова (Україна), Дмитро Шабельников (Ізраїль). Міжнародний характер проєктної команди забезпечує міждисциплінарний підхід до інтерпретації історичних джерел та розширює можливості доступу до архівних фондів різних країн.

Основна мета проєкту полягає у заповненні лакун в історичній спадщині шляхом введення у науковий та суспільний обіг біографій маловідомих та забутих персоналій, чії життєві траєкторії та діяльність не отримали належного висвітлення в історіографії. Проєкт ставить завдання розширити пантеон єврейських історичних фігур за межі канонізованих імен, представивши неординарні долі рядових учасників історичних процесів — людей, чия стійкість, переконання та вчинки заслуговують на документування та пам'ять, але залишилися в тіні офіційних наративів.

Акцент на маловідомих персоналіях дозволяє подолати елітарність традиційної біографічної історії та продемонструвати різноманіття форм опору, виживання та збереження національної ідентичності в умовах тоталітарного режиму. На відміну від канонізованих наративів, які часто створюють однорідний образ єврейського досвіду в СРСР, проєкт показує складність та неоднозначність індивідуальних стратегій адаптації, опору та виживання.

Методологія та джерельна база проєкту.

Проєкт базується на архівній роботі з першоджерелами, переважно з документами радянських органів державної безпеки (НКВС, МДБ, КДБ), що зберігаються у фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) та інших архівосховищах пострадянського простору. Особлива увага приділяється матеріалам періоду 1940-х років, що включають агентурні справи, спецповідомлення, перлюстрацію кореспонденції та оперативні розробки.

Документальний корпус проєкту сформовано на основі матеріалів з архівів України (Галуzeвий державний архів СБУ, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Центральний державний архів міста Києва,

обласні архіви Вінницької, Чернігівської, Львівської та інших областей), а також архівів колишніх КДБ Литви та Латвії. Широка географічна представленість джерел дозволяє реконструювати регіональну специфіку радянської політики щодо єврейського населення та простежити загальносистемні закономірності репресивного апарату.

Методологія проєкту передбачає критичний аналіз документів органів державної безпеки з урахуванням специфіки їхнього створення та функціонального призначення. Оперативно-слідчі матеріали не є нейтральними історичними джерелами — вони створювалися з метою обґрунтування репресивних заходів та відображають ідеологічні установки радянської системи. Тому дослідницька група застосовує методи джерелознавчої критики, порівняльного аналізу різних типів документів та реконструкції біографічних траєкторій на основі сукупності архівних свідчень.

Ідея проєкту «Єврейські герої» виникла на перетині особистої долі дослідника та глибокого занурення в архівні матеріали радянської доби. У 2014 році я готувала дисертаційне дослідження на тему «Єврейські організації Лівобережної України ХХ століття: історична ретроспектива», захист якого мав відбутися восени-взимку в Луганському східноукраїнському національному університеті імені Володимира Даля. Проте війна змінила всі плани: переживши окупацію, наша родина залишила Україну і переїхала до Ізраїлю.

В Ізраїлі я долучилася до підготовки документів і збору інформації для проєкту J-doc — унікальної колекції архівних документів про державну політику СРСР щодо євреїв. Саме тут, вичитуючи тисячі архівних справ КДБ, МДБ та партійних органів, я помітила дивовижну закономірність.

Радянські чиновники приділяли надзвичайну увагу та жорстоко критикували людей, чиї дії насправді були видатними для єврейської історії, релігії та культури. У донесеннях агентів, протоколах допитів та оперативних зведеннях проступали постаті справжніх героїв — тих, хто зберігав національну ідентичність під тиском тоталітарної системи, організовував релігійне

життя підпільно, передавав знання наступним поколінням, протистояв асиміляції та антисемітизму.

Однак ці люди залишалися в тіні історії. Про них не писали у підручниках. Їхні імена не потрапили до енциклопедій. Радянська пропаганда змалювала їх як «ворогів народу», «сіоністських агітаторів», «релігійних фанатиків». А насправді це були вчителі, лікарі, рабини, громадські діячі — люди, які ризикували життям і свободою заради збереження єврейської культури та гідності.

Так народилася ідея: систематично розшукувати архівні документи та матеріали про цих забутих героїв, досліджувати їхні долі та публікувати достовірні біографії.

Проект почався з кількох статей. Поступово, працюючи в архівах СБУ, Литви, Латвії та Польщі, спілкуючись з нащадками героїв, аналізуючи мемуари та наукові дослідження, ми створили базу даних, яка налічує понад 200 повноцінних біографічних статей та 1500 оцифрованих архівних документів.

Структура та рубрикація проекту.

Основу проекту становить рубрика «Головний герой», що представляє біографічні нариси про унікальні особистості, які здійснили яскраві вчинки — акти громадянської мужності, ідеологічного опору, збереження національної ідентичності в умовах репресивного режиму. Ці матеріали являють собою розгорнуті біографічні наративи, засновані на архівних джерелах і реконструюють життєвий шлях героїв зі збереженням історичної точності, конкретних дат, імен та документальних свідчень. На даний момент у рамках проекту підготовлено понад 200 унікальних біографій.

Паралельно функціонує рубрика «Знайдено в архіві», де публікуються унікальні архівні документи, виявлені під час дослідницької роботи та що становлять самостійну історичну цінність. Ці документи заповнюють інформаційні лакуни в історії взаємовідносин радянської держави з єврейським населенням, демонструючи механізми державної політики, бюрократичні практики дискримінації та репресивні стратегії на різних рівнях радянського апарату. На платформі проекту у соціальній

мережі Facebook опубліковано понад 1500 різних архівних документів, що являє собою унікальне зібрання історичних джерел, доступних широкій аудиторії.

Показовим прикладом героя такого типу є Мойсей Вайсбейн (1897–1938) – одеський сіоніст-соціаліст, офіцер та один з ініціаторів єврейської самооборони в Одесі часів Громадянської війни, згодом один із засновників трудового колективу «Маавар» та кібуца Гіват-га-Шлоша в Підмандатній Палестині. Його біографія поєднує досвід асимільованої єврейської родини, фронту Першої світової, організації єврейської збройної самооборони, участі у лівому сіоністському русі в СРСР та Підмандатній Палестині, а потім – повернення до Радянського Союзу як емісара сіоністсько-соціалістичної партії та загибель у тюремній лікарні Лук'янівської в'язниці 1938 року.

Історія Вайсбейна, який пройшов через підпільну боротьбу, заслання, Соловецький табір особливого призначення, Єнісейськ, Мінусинськ та південь України, показує, як індивідуальна доля дозволяє реконструювати одночасно транснаціональні мережі лівого сіонізму та практики радянських органів державної безпеки: стеження, агентурне проникнення, фабрикацію звинувачень та використання сфабрикованих показань. Через фігуру «Микити» (оперативний псевдонім Вайсбейна в документах КДБ) проступають зв'язки між Одесою, Харковом, Данцигом, Берліном, Базелем та Петах-Тіквою, а також біографії його соратників, що стали згодом видатними діячами ізраїльського суспільства, тоді як сам він залишається маловідомим широкому колу – саме таким героям присвячений проєкт.

Наукова значимість та тематичні напрями.

Проєкт здійснює трансформацію архівних документів з формату службової документації радянських спецслужб у науково-популярний наратив, зберігаючи при цьому історичну точність, документальну базу та критичний апарат. Це дозволяє реконструювати індивідуальні траєкторії життя та діяльності осіб, що зазнавали політичних репресій, ідеологічного переслідування або оперативного спостереження за етнічною ознакою.

Основні тематичні напрями проєкту включають:

1. Біографії осіб, репресованих за ідеологічні переконання та національну самосвідомість. Проєкт документує долі представників сіоністського руху, активістів єврейських культурних організацій, учасників релігійних громад, які зазнали переслідувань з боку радянської влади.

2. Документування радянської політики щодо єврейських громад у післявоєнний період. Архівні матеріали розкривають механізми антисемітських кампаній, практики дискримінації у сфері освіти та працевлаштування, обмеження культурного та релігійного життя.

3. Реконструкція мереж соціальних зв'язків через аналіз перлюстрованої кореспонденції. Листування між членами єврейських громад, родичами в СРСР та за кордоном дозволяє простежити транснаціональні зв'язки та стратегії підтримки діаспоральних спільнот.

4. Вивчення механізмів радянської агентурної роботи та оперативних заходів. Документи КДБ розкривають методи вербування інформаторів, організації провокацій, фабрикації кримінальних справ проти представників єврейської інтелігенції та активістів національного руху.

5. Публікація архівних документів, що відображають державну політику щодо єврейського населення. Спецповідомлення, доповідні записки, постанови партійних та державних органів демонструють інституційні механізми дискримінації та репресій.

Проєкт «Єврейські Герої» являє собою значущий внесок у розширення джерельної бази досліджень з історії радянського єврейства, політичних репресій та діяльності органів державної безпеки СРСР. Публікація понад 1500 архівних документів та 200 біографічних наративів робить малодоступні архівні матеріали доступними широкій аудиторії у науково вивіреному та етично коректному представленні.

Міжнародний характер дослідницької групи забезпечує міждисциплінарний підхід до інтерпретації історичних джерел та розширює можливості доступу до архівних фондів різних

країн. Застосування методів цифрової гуманітаристики дозволяє зробити результати архівних досліджень доступними не лише для вузького кола професійних істориків, а й для широкої громадськості, освітніх закладів, музейних установ та організацій, що займаються збереженням історичної пам'яті.

Проект демонструє потенціал цифрових платформ для збереження історичної пам'яті та документування індивідуальних траєкторій життя осіб, які зазнали політичних репресій за етнічною ознакою. Біографічний підхід, застосований у проекті, дозволяє подолати абстрактність макроісторичних узагальнень та показати конкретні людські долі за лаштунками сухих статистичних даних, що стосуються масових репресій.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з розширенням географічного охоплення проекту, залученням додаткових архівних фондів, розробкою методології порівняльного аналізу біографій представників різних національних груп, які зазнали радянських репресій, а також створенням інтерактивних освітніх модулів на базі зібраних матеріалів.

Bibliography

Budnitskii, Oleg. *Russian Jews Between the Reds and the Whites, 1917–1920*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2012.

Dekel-Chen, Jonathan, David Gaunt, Natan M. Meir, and Israel Bartal, eds. *Anti-Jewish Violence: Rethinking the Pogrom in East European History*. Bloomington: Indiana University Press, 2010.

Gitelman, Zvi. *A Century of Ambivalence: The Jews of Russia and the Soviet Union, 1881 to the Present*. Bloomington: Indiana University Press, 2001.

Khlevniuk, Oleg. V. *The History of the Gulag: From Collectivization to the Great Terror*. New Haven: Yale University Press, 2004.

Kostyrchenko, Gennadii. *Stalin's Last Crime: The Plot Against the Jewish Doctors, 1948–1953*. Oxford: Oxford University Press, 2003.

Levin, Vladimir. "Jewish Socialist Parties in the Russian Empire at the Beginning of the Twentieth Century." In *The Cambridge History of Judaism*, Vol. 8: The Modern World, 1815–2000, edited by

Jonathan Frankel and Steven J. Zipperstein, 324–355. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

Ro'i, Yaacov. *The Struggle for Soviet Jewish Emigration, 1948–1967*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

Rubenstein, Joshua, and Vladimir P. Naumov, eds. *Stalin's Secret Pogrom: The Postwar Inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee*. New Haven: Yale University Press, 2001.

Slezkine, Yuri. *The Jewish Century*. Princeton: Princeton University Press, 2004.

Veidlinger, Jeffrey. *In the Shadow of the Shtetl: Small-Town Jewish Life in Soviet Ukraine*. Bloomington: Indiana University Press, 2013.

Weiner, Amir. "Nature, Nurture, and Memory in a Socialist Utopia: Delineating the Soviet Socio-Ethnic Body in the Age of Socialism." *American Historical Review* 104, no. 4 (1999): 1114–1155.